

Jana MATÚŠOVÁ
Praha

K vývoji vlastních jmen německého původu v češtině po roce 1945¹

1. Rok 1945 přinesl zásadní proměnu komunikačního prostředí na území dnešní České republiky. Dvoujazyčný jazykový prostor se změnil v území prakticky jednojazyčné a na tuto skutečnost reagoval velmi citlivě i systém vlastních jmen (podrobně srov. Matúšová 2007; 2003, s. 191–197; 2003, s. 251–256; 2006, s. 513–523).

Zkoumání jednotlivých druhů vlastních jmen německého původu ukazuje, že pro jejich další vývoj v češtině po roce 1945 měly zásadní význam faktory jazykové, především jejich užívání v komunikaci veřejné nebo soukromé (až po vázanost na konkrétní osobu), oficiální či neoficiální a psané nebo mluvené (srov. např. *Encyklopedický slovník češtiny* 2002, s. 447–463; Čechová a kol 2000, s. 381–382). V závislosti na fungování různých druhů jmen na škále mezi uvedenými póly se při jejich vývoji rozdílně uplatňovaly i vlivy mimojazykové, zvláště společenské (politické, národnostní) ve spojení s faktory psychologickými (emocionálními) a někdy i ekonomickými (srov. Šrámek 1999, s. 20).

2. Místní jména jsou důležitá ve veřejné komunikaci, slouží obecně k orientaci na určitém území. Nejsou užívána pouze úzkým okruhem obyvatel obcí, ale slouží též komunikaci v rámci státu, popřípadě i v oblasti mezistátní. Mají tedy význam při identifikaci objektů nejen pro úzký okruh obyvatelstva obce a regionu, ale jsou důležitá i z hlediska komunikačně-správního a v tomto smyslu vykazují vysokou míru

¹ Tento příspěvek byl přednesen na konferenci „Prostor v jazyce a literatuře“, pořádané katedrou bohemistiky PF UJEP v Ústí nad Labem ve dnech 5.–7. 9. 2006.

oficiálnosti. Proto je nutné jejich fixování v písemné formě, u níž se předpokládá, že bude z jazykového hlediska nenapadnutelná.

Z těchto důvodů zasahuje (zvláště ve vícejazyčném geografickém prostoru) do jazykové podoby místních jmen též stát. Na dříve dvoujazyčném území dnešní České republiky lze státní intervence v oblasti oficiální formy místních jmen sledovat již od doby habsburské monarchie, kdy se v lexikonech obcí uvádějí poněmčené podoby českých jmen i u obcí z jazykově čistě českých oblastí. Opačná tendence se projevovala po roce 1918, kdy byly jako oficiální zrušeny německé názvy pro obce s nižším podílem německého obyvatelstva než 20% a zaváděly se počestěné formy jmen německých (u obcí s určitým podílem českého obyvatelstva). Za protektorátu Čechy a Morava měly veškeré obce na oficiální úrovni (v lexikonech) opět i jména německá (poněmčená), založená na oficiálních formách z období před rokem 1918. Po roce 1945 dochází pak k nejvýraznějším změnám soustavy místních jmen. Po odsunu německého obyvatelstva ztratila místní jména německého původu v jednojazyčném českém prostoru své uživatele, a tedy i opodstatnění v komunikaci – ovšem mimo jména vžitá u českého obyvatelstva (*Liberec*, *Nymburk* aj.). Vzhledem k potřebě identifikace obcí a k roli místních jmen ve veřejné, oficiální a psané komunikaci nastala nutnost náhrady německých forem jmény českými². Hlavním činitelem při přejmenování obcí se stal stát, který prostřednictvím ministerstva vnitra a Místopisné komise České akademie věd a umění, sestavené z odborníků, řídil celou akci. Fungování místních jmen v obcích a regionech, tedy na úrovni bližší soukromé sféře jejich užívání, bylo zohledněno v tom smyslu, že návrhy na jména měli podávat (noví) obyvatelé obcí, popř. regionů. Úkolem místopisné komise v procesu přejmenování obcí bylo zamezit nejen zavádění jmen jazykově nevhodných (např. za MJ *Schwaderbach* byly navrhovány formy *Švedohoří* nebo *Švedobor*; standardizováno bylo jméno *Bublava*), ale i nepatřičnému prosazování vlivů psychologických.

² Místních jmen bez českých paralel bylo v Čechách – podle V. Šmilauera – 555 (viz: Šmilauer 1963, s. 172).

kých a politických ze strany obyvatel obcí. Ti totiž mohli název své vsi/města vnímat jako svou emocionální, soukromou záležitost a snažili se občas prosadit politicky ap. motivovaný název (*Květnová, Mírov*)³. Na oficiální úrovni se vliv dobové protiněmecké nálady projevil vlastně jen v nahrazování přívlastku *Německý* u místních jmen (např. *Německý Brod* > *Havlíčkův Brod*, *Německé Jablonné* > *Jablonné v Podještědí*).

3. Osobní jména jsou spojena s konkrétní osobou a tím se těžiště jejich užívání posouvá výrazně k oblasti komunikace soukromé a neoficiální (popř. i mluvené), a to i přesto, že slouží v oficiální komunikaci k identifikaci osob a že jsou v dokumentech zaznamenána v písemné podobě. Změna nebo zachování OJ je (téměř) výlučně záležitostí individuálního rozhodnutí, do něhož se však zpravidla promítají vnější faktory v podobě společenského (politického) tlaku.

V oblasti příjmení lze sledovat určité pohyby způsobené společenskými/politickými okolnostmi už před II. světovou válkou. Podle J. Beneše (1998, s. 78–79) se někteří Češi vzdávali svých příjmení německého původu z vlasteneckých důvodů, aby demonstrovali svůj odpor proti fašistickému německému režimu. Z existenčních důvodů pak o změny příjmení usilovali v tomto období a v prvních válečných letech především židé. Za protektorátu Čechy a Morava, jak uvádí J. Beneš, byli čeští Němci vyzýváni, aby si změnili svá původem česká příjmení. To již poukazuje na skutečnost, že se ve vypjaté poli-

³ V případech uvedených jmen obyvatelé obcí prosadili přejmenování i proti mínění místopisné komise. Jménem *Květnová* bylo nahrazeno německé jméno *Permesgrün*. Místní národní výbor této obce trval na zavedení českého jména *Květnov* (podle květnové revoluce v r. 1945), které nakonec bylo po filologické úpravě na *Květnovou* standardizováno. Jako *Mírová* byla podle výslovného přání místního obyvatelstva pojmenována dokonce česká obec *Mnichov*, a to i přes nesouhlas místopisné komise (srov. české exonymum *Mnichov* pro německé toponymum *München*).

Podle oficiálního stanoviska se neměla nahrazovat jména německého původu v češtině vžitá (*Liberec, Rumburk, Nymburk, Šluknov*). V některých jednotlivých případech však došlo ke změně na nátlak obyvatel těchto měst/vesnic (např. *Sokolov* za *Falknov*).

tické/národnostní situaci posouvá vnímání příjmení z oblasti soukromé směrem do sféry veřejné. Ve společenském a politickém prostoru období po roce 1945 nastal velký posun v chápání příjmení jako výrazně veřejné záležitosti. V tomto období proběhla kampaň za počestění příjmení německého původu u Čechů, která našla podporu i ze strany státu. Byla podnícena Svobodným slovem, na jejím rozpoutání měly jistě zásluhu i postoje některých politiků, především prezidenta Beneše a podporu našla částečně i v jazykovědných kruzích. Ze strany státu byly vydávány zákony, které měly celý proces přejmenování usnadnit. Působení dobové atmosféry a určitému společenskému nátlaku se přizpůsobily nejen osoby, které své příjmení poctívaly jako společensky neúnosné (např. *Hess*), ale zřejmě zvláště osoby vysoce politicky zaujaté, které své příjmení vnímaly jako věc v podstatě veřejnou, a nelze jistě vyloučit, že někteří lidé hledali ve změně i osobní prospěch.

Proti změně příjmení však působilo především jeho sepětí s konkrétní osobou, citově vázanou rodinnou tradicí, a jeho komunikační zakotvenost v užším, téměř soukromém komunikačním prostředí (rodina, sousedské a pracovní prostředí). Vedle toho však paradoxně k postupnému ukončení kampaně přispělo i působení ze strany politického prostředí v tom smyslu, že i mnozí vysocí političtí činitelé setrvali u svých příjmení německého původu (*Gottwald, Laušman, Fierlinger*).

4. Pomístní jména jsou formy, které fungují většinou jen v rámci jedné obce (části obce, někdy i rodiny apod.) v mluvené podobě a lze je tedy označit za útvary, které mají své místo v komunikaci spíše soukromé a jednoznačně neoficiální. Vzhledem k tomu, že pomístní jména nebyla (ve své většině) fixována písemnou formou, zachovala se ve své německé (počeštěné) podobě pouze tehdy, pokud byla přejata před rokem 1945 v mluvené komunikaci z němčiny do češtiny. Zájem o pomístní jména z oficiální strany se projevil při standardizaci pomístních jmen pro mapy, která proběhla až počátkem 50. let. Vycházelo se při ní v podstatě z předválečných (mapových) materiálů. Nebyla rozhodně natolik v centru zájmu státu jako standardizace míst-

ních jmen, ani v centru pozornosti obyvatel obcí, protože mapová díla užívání PJ v obcích v podstatě neovlivňují a nezasahují do komunikačních zvyklostí. Psychologické a politické faktory se proto při standardizaci pomístních jmen projeví spíše okrajově v podobě zacházení s pomístními jmény, která nějak připomínala bývalé německé majitele objektů a která se při standardizaci nahrazovala zcela nezávislými formami.

5. Pro úplnost připomeňme i jména výrobků. Tato jména jsou útvary užívané primárně ve veřejné komunikaci. Jako obchodní značky vykazují vysoký stupeň oficiálnosti a jejich změna může mít značné ekonomické důsledky. Ukazuje to diskuse, která se po roce 1945 na oficiální úrovni zabývala jmény piv *Pilsner/Pilsner Urquell* a *Altwater*. Bylo rozhodnuto, že tato jména, vycházející z německých toponym, nelze nahradit, protože jejich změna by vedla k obrovským hospodářským ztrátám. Ekonomické argumenty byly tedy v tomto případě silnější než argumenty jazykové a psychologické (vlastenské, politické).

Závěr. Jednotlivé druhy vlastních jmen německého původu podléhaly po roce 1945 různému a často i do určité míry protichůdnému vývoji. I když jejich jazyková stránka byla v protiněmecké poválečné atmosféře významným signálem pro jejich jazykovou úpravu, působily naopak proti takové změně různé jazykové i mimojazykové faktory.

Místní jména jako formy mající značný význam ve veřejné, oficiální a psané komunikaci byla počestěna z iniciativy státu. Jazyková změna byla pro dorozumívání v nově vzniklém jednojazyčném prostoru nutností a korektnost jejího průběhu zajišťovala vědecká komise, která se snažila o zamezení psychologických vlivů ze strany obyvatel obcí. Jména výrobků jsou rovněž primárně útvary veřejné, oficiální (psané) komunikace, avšak jejich počestění mohly stát v cestě ekonomické argumenty (na mezinárodní úrovni), které byly zřejmě mnohdy silnější než argumenty jazykové a psychologické. V oblasti osobních jmen spojených s konkrétní osobou a majících své místo na rozhraní komunikace veřejné a soukromé, oficiální a neoficiální a psa-

né a mluvené, se projevovaly dobové psychologické vlivy velmi protichůdně. Ve prospěch změn příjmení německého původu působil společenský/politický tlak, který směřoval k jejich odstranění, narážel však především na sílu rodinné tradice a komunikačních zvyklostí. Konečně pomístní jména německého původu, fungující v oblasti neoficiální, spíše soukromé a primárně mluvené komunikace, se zachovala v mluvené češtině a nepodléhala po roce 1945 společenským/politickým vlivům. Záležitostí státních orgánů se stala až při standardizaci pro mapová díla, která však do jejich fungování v obcích v podstatě nezasáhla (srov. např. Matúšová 2004).

Literatura

- Beneš J., 1998, *Německá příjmení u Čechů*, I. svazek, Ústí nad Labem.
- Čechová M. a kol., 2000, *Čeština – řeč a jazyk*, 2. přepracované vydání, Praha.
- Encyklopedický slovník češtiny, 2002, Praha.
- Matúšová J., 2003a, *Komunikační aspekty při změnách vlastních jmen po r. 1945 v České republice*, [in:] *Vlastné meno v komunikácii, 15. slovenská onomastická konferencia Bratislava 6.–7. septembra 2002*, zostavili P. Žigo a M. Majtán, Bratislava, s. 191–197.
- Matúšová J., 2003b, *K vývoji příjmení v češtině v prvních poválečných letech*, „Naše řeč“ 86, s. 251–256.
- Matúšová J., 2004, *Otázka spisovnosti a nespisovnosti u pomístních jmen německého původu*, [in:] E. Minářová, K. Ondrášková (eds.), *Spisovnost a nespisovnost. Zdroje, proměny, perspektivy. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve Vzdělávacím středisku Šlapanice 10.–12. února 2004*, Brno: Masarykova univerzita, s. 314–318.
- Matúšová J., 2006, *Bohemizace místních jmen na území České republiky po roce 1945*, [in:] *Onimizacja i apolatywizacja*, red. Z. Abramowicz, E. Bagdanowicz, Białystok 2006, s. 513–523.
- Matúšová J., 2007, *Zur Entwicklung deutscher Eigennamen im Tschechischen in den 30er und 40er Jahren des 20. Jahrhunderts* [referát na 21. kongresu onomastických věd v Uppsale 2002, v tisku].
- Šmilauer V., 1963, *Úvod do toponomastiky*, Praha.
- Šrámek R., 1999, *Úvod do obecné onomastiky*, Brno.